

МОВА І КУЛЬТУРА: ХАРАКТАР УЗАЕМАДЗЕЯННЯ

У артыкуле аналізуецца спецыфіка ўзаемадзеяння мовы і культуры з пункта гледжання культуралагічнага развіцця асобы ў працэсе моўнай адукацыі. Аўтар акцэнтуюе ўвагу на сутнасці духоўнага кампанента культуры – найбольш істотнага для сферы адукацыі. У выніку аналізу меркаванняў культуролагаў, псіхологаў, педагогаў, мовазнаўцаў пра характар узаемаадносін асобы і культуры пацвярджаецца вызначальнасць засваення мовы сярод іншых фактараў фарміравання культуры асобы. На лінгвістычным матэрыяле, у якім знайшлі адбітак факты нацыянальнай і сусветнай культуры, паказаны магчымасці фарміравання культуры асобы пры вывучэнні беларускай мовы.

У сучаснай навуковай літаратуры колькасць азначэнняў паняцця “культура” набліжаецца да тысячы, што дае падставу зрабіць выснову пра неадназначнасць і шматграннасць названага феномена. Пры гэтым усе азначэнні грунтуюцца на супрацьпастаўленні культуры як штучнага асяроддзя, створанага спецыфічнай чалавечай дзейнасцю, і прыроды.

У навуковы ўжытак слова “культура” было ўведзена Э. Тэйларам, які прапанаваў разумець пад культурай “сукупнасць ведаў, вераванняў, мастацтваў, законаў, звычаяў і іншых уменняў, набытых чалавекам як членам грамадства” [1, с. 450]. У гэтай дэфініцыі аб’ядналіся шырокае і вузкае значэнні слова “культура”. У шырокім сэнсе культура – гэта прынятыя ў грамадстве звычаі, нормы, сацыяльныя інстытуты. У вузкім значэнні межы культуры атаясамліваюць з межамі сферы духоўнай дзейнасці, мастацтва.

У XX стагоддзі ў семантычнае поле культуры антрапологі ўключылі нормы і каштоўнасці, якія вызначаюць лад жыцця людзей. У канцы XX – пачатку XXI стагоддзя разуменне культуры выйшла за рамкі атаясамлівання

яе з сукупнасцю традыцый і звычайў таго ці іншага народа. Сёння некаторыя культурологі трактуюць культуру як “сістэму ўзораў парадыгм дзейнасці, схаваных у жыцці этнасу” [2, с. 828].

Прымем у якасці рабочага варыянта трактоўку культуры, якая аб’ядноўвае найбольш абгрунтаваныя погляды на яе семантыку і ролю ў жыцці чалавека і грамадства: “культура – гэта спецыфічна чалавечы спосаб дзейнасці, накіраваны на стварэнне духоўных і матэрыяльных каштоўнасцей, вынікам якога з’яўляецца сістэма ідэалаў, каштоўнасцей, норм паводзін, што ўвасабляецца ў сацыяльным развіцці чалавека, у яго духоўным свеце” [3, с. 50].

Для сферы адукацыі найбольш важным з’яўляецца духоўны кампанент культуры, паколькі ён спрыяе духоўнаму станаўленню асобы. **Нарматыўную сістэму духоўнай культуры ўтвараюць** базісныя элементы (звычаі, норавы, законы); дадатковыя элементы (манеры, этыкет, кодэкс); каштоўнасці.

Самая істотная рыса культуры і прымета паняцця, што адлюстроўвае яе, – каштоўнасць. Да прыярытэтных духоўных каштоўнасцей беларусаў адносяць беларускую дзяржаўнасць, культуру, мову; веданне ўласнай гісторыі, нацыянальных традыцый, звычайў; агульначалавечыя ідэалы добра, праўды, справядлівасці. У любым грамадстве існуе пэўны набор каштоўнасцей, якім аддаецца перавага, пры гэтым у кожнай асобы фарміруецца свая іерархія каштоўнасцей.

У працэсе свайго развіцця феномен культуры спарадзіў шмат феноменаў-адгалінаванняў, сярод іх – паняцце “культура асобы”. З XVIII стагоддзя да нас прыйшло атаясамліванне культурнага чалавека з чалавекам начытаным і вытанчаным у манерах. Падобная трактоўка эталона “культурнасці” прывяла да ўзнікнення дзвюх крайнасцей, апісаных Э. Сепірам у артыкуле “Культура, сапраўдная і ўяўная” (1924): “У горшым выпадку такая далікатнасць ператвараецца ў пагардлівае аддаленне ад звычак і густу натоўпу; гэта добра вядомы культурны снабізм. У найбольш

вытанчаным варыянце яна развіваецца ў паблажліва-пераборлівы, цынічны склад розуму, у задаволены сабой скептыцызм” [5, с. 467].

Пачатак навуковага даследавання ўзаемаадносін асобы і культуры звязваюць з імем З. Фрэйда. У працы “Нездавальненне культурай” (1930) вучоны канстатаваў рэпрэсіўнасць культуры ў адносінах да асобы. Пазіцыя З. Фрэйда, які галоўную задачу культуры бачыў у абароне чалавека ад прыроды, – гэта пазіцыя ўрача: паводле “сімптомаў” ён вызначае прычыны і характар “захворвання”. У адрозненне ад З. Фрэйда, мы перакананы ў тым, што культура заклікана гарманізаваць узаемаадносіны чалавека з прыродай.

У наш час праблему фарміравання асобы педагогі, псіхологі і культурологі небеспадстаўна звязваюць з праблемай “акультуравання” патрэбнасцей. У гэтым кантэксце паказчыкам сталасці асобы з’яўляецца яе здольнасць асэнсоўваць свае патрэбнасці і абмяжоўваць некаторыя з іх. Так, беларускі даследчык А.М. Андрэеў дасканалай мадэллю высокамаральнай асобы лічыць “стратэгію паводзін з улікам найвышэйшых патрэбнасцей іншых” [6, с. 121].

А.С. Зубра адзначае, што ўзровень культуры асобы, які фарміруецца ў працэсе адукацыі, – гэта “вынік засваення мовы, далучэння да культурных каштоўнасцей, звычаяў, традыцый, што існуюць у грамадстве, авалодання ўласцівымі пэўнай культуры прыёмамі і навыкамі паводзін і дзейнасці” [7, с. 33]. Калі прыняць пад увагу той факт, што, засвойваючы мову, чалавек авалодвае культурай, або сістэмай ідэалаў, каштоўнасцей, норм паводзін (згодна з прынятай намі рабочай трактоўкай культуры), то ў прыведзеным пераліку фактараў фарміравання культуры асобы засваенне мовы з’яўляецца вызначальным (невypadкова А.С. Зубра ставіць яго на першае месца).

У культурнай антрапалогіі асаблівая ўвага надаецца камунікатыўнай прыродзе культуры, якая праяўляецца ў “засваенні асобай пры дапамозе знакавых ўтварэнняў агульназначных культурных узораў, што трансфармуюцца ў індывідуальныя навыкі паводзін” [2, с. 829]. Таму ў

канцэпцыі камунікатыўнай прыроды культуры асноўным прадметам даследавання з'яўляецца мова.

I. Гердэр лічыў, што ў структуры мовы знайшла адбітак чалавечая прырода, таму бачыў у мове ключ да спасціжэння нацыянальнага характару яе носбітаў. Погляды I. Гердэра расцэньваюцца мовазнаўцамі як крыніца ідэй В. Гумбальта, аснову лінгвістычнай канцэпцыі якога складае вучэнне пра карэляцыю паміж духам народа і яго мовай: “Мова народа ёсць яго дух, і дух народа ёсць яго мова, і цяжка ўявіць сабе штосьці больш тоеснае” [8, с. 68]. Працы I. Гердэра і В. Гумбальта сталі фундаментам антрапалагічнай парадыгмы ў лінгвістыцы. Выказаныя імі ідэі аб узаемаадносінах мовы і культуры спарадзілі амерыканскую этналінгвістыку, заснавальнікамі якой былі Ф. Боас, Э. Сепір, Б. Уорф і інш. Для нашай праблемы асноўная каштоўнасць іх даследаванняў заключаецца ў поглядзе на мову як на найважнейшы кампанент нацыянальнай культуры.

В. Гумбальт падкрэсліваў, што мова, звязваючы знешні свет з унутраным светам чалавека, дазваляе апошняму ўздзейнічаць на рэчаіснасць. Нягледзячы на ўніверсальнасць працэсаў мыслення, існуе нацыянальная спецыфіка светабачання і светаразумеання, абумоўленая наяўнасцю *моўнай карціны свету* – “адлюстраваных у катэгорыях (часткова і ў формах) мовы ўяўленняў пэўнага моўнага калектыву пра будову, элементы і працэсы рэчаіснасці” [9, с. 406]. У носбітаў розных моў існуюць розныя канцэпцыі наконт будовы навакольнага свету. Тэзіс пра тое, што мова вызначае спецыфіку светаўспрымання, вядомы як гіпотэза Сепіра – Уорфа.

Паняцці, фундаментальныя для мадэлі свету аднаго народа, могуць быць неістотнымі або адсутнічаць у іншых мовах. Такія “белыя плямы” на семантычнай карце мовы ў лінгвакраязнаўстве і лінгвакультуралогіі атрымалі назву *лакуны*. Напрыклад, у беларускай мове існуе больш за 20 назваў балота – характэрнай адзнакі беларускага ландшафту (*багна, дрыгва, імішара, нетры, слата, твань, тхлань* і інш.). Большасць з іх – безэквівалентныя лексемы ў дачыненні да іншых моў. Для фінскай мовы, у прыватнасці,

пераноснае значэнне слова *балота* ‘усё, што характарызуецца застоём, маральным падзеннем’ з’яўляецца лакунай, паколькі для фінаў балота не столькі месца гніення, колькі месца захавання.

Такім чынам, нацыянальнае светабачанне і светаразуменне фіксуюцца ў моўных адзінках “з прасторы культуры”, да якіх лінгвісты адносяць канцэпты культуры, адлюстраваныя ў мове; сімвалы культуры; традыцыйныя формы сацыяльных паводзін, замацаваныя ў моўных выразях; каштоўнасці, якія фіксуюць у мове значнасць аб’ектаў свету для чалавека.

Культурны канцэпт разглядаецца даследчыкамі як “знамянальны (сігніфікатыўны) вобраз, у якім знаходзіць адбітак фрагмент нацыянальнай карціны свету, абагульнены ў слове” [10, с. 830]. Так, адметнасці рускага нацыянальнага характару найбольш поўна раскрываюцца ў трох паняццях рускай культуры – “душа”, “судьба”, “тоска”, якія пастаянна ўзнаўляюцца ў літаратуры, маўленчых зносінах, у выніку чаго расцэньваюцца як сувязнае звязно паміж асобай і культурай.

Да слоў, у значэннях якіх культуразнаўчая інфармацыя выражаецца ў канатацыйным (дадатковым) аспекце, адносяцца **сімвалы** – своеасаблівыя знакі “мовы” культуры (*папараць-кветка* – сімвал шчасця, *валошка* – сімвал духоўнасці, *явар і каліна* – сімвалы мужчынскага і жаночага пачаткаў жыцця). Характэрная ўласцівасць сімвала – яго матываванасць, таму інтэрпрэтацыя сімвала звязана з пранікненнем праз моўнае пасрэдніцтва ў культуру народа (міфалогію, рэлігію, фальклор, мастацкую літаратуру). Так, Анатоль Верабей расказвае пра выпадак, калі ў выніку перакладу з беларускай мовы на рускую верш Янкі Купалы “Дзве таполі” атрымаў новую назву – “Две берёзы”. Перакладчык Эдуард Багрыцкі так растлумачыў аўтару арыгінала замену галоўнай рэаліі – таполі на бярозу: “Гэта ў Вас так хораша атрымалася, задушэўна таму, Іван Дамінікавіч, што таполі вам як родныя і блізкія людзі. А мне бярозы раднейшыя” [11, с. 35].

Адметныя ў розных культурах **традыцыйныя формы сацыяльных паводзін** абумоўлены калектыўнымі ўяўленнямі пра тое, якім чынам людзям

належыць паводзіць сябе ў тыповых сітуацыях згодна з сацыяльнымі ролямі. Правілы, якія фіксуюць скрытыя нормы культуры пэўнага грамадства, атрымалі назву “культурна абумоўленых сцэнарыяў”. Да традыцыйных форм сацыяльных паводзін адносіцца *маўленчы этыкет*, якому ўласціва нацыянальна-культурная афарбоўка. Напрыклад, у сучаснай беларускай мове ўжыванне ў зваротках суфікса *-к-* з’яўляецца нарматыўным (*дзядзька, цётка*). Так могуць звяртацца малодшыя да старэйшых у бытавых сітуацыях зносін. Больш таго, выкарыстанне выказаў тыпу *дзядзька Купала, цётка Уладка* замест імя і імя па бацьку было шырока распаўсюджана ў 20-ыя гады мінулага стагоддзя як у неафіцыйных, так і ў афіцыйных абставінах. Напрыклад, у лісце ад 04.11.1913 г. сакратар выдавецтва І. Луцэвіч (Янка Купала) звяртаецца да аўтара першай нарматыўнай граматыкі беларускай мовы Б. Тарашкевіча: *Дзядзька Тарас! Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай? Ці што-небудзь зрабілі ў гэтым напрамку? ... Граматыку Вашу хоча Таварыства выдаць... У рускай мове ўжыванне падобных форм у якасці звароткаў сведчыць не толькі пра парушэнне нормы, але і пра няветлівасць суразмоўцы.*

На думку лінгвістаў, сістэма нацыянальных *каштоўнасцей*, грамадская мараль знаходзяць адбітак у *ідыяматыцы* – нацыянальна спецыфічным пласце мовы. Значную частку ідыяматыкі складаюць фразеалагізмы, паходжанне і існаванне якіх звязана з гісторыяй, культурай, псіхалогіяй беларускага народа (*лахі пад пахі* ‘сабраўшы пажыткі, выбірацца куды-небудзь’: архаізм *лахі* першапачаткова з’яўляўся агульнай назвай рознага адзення; *павесіць нос на квінту* ‘зажурыцца, засумаваць’: *квінтай* называецца самая высокая па тону струна некаторых музычных інструментаў). Акрамя фразеалагічных адзінак, мовазнаўцы ўключаюць у ідыяматыку:

- марфемы, словаўтваральныя мадэлі (бел. *цяпліца* – англ. *glasshouse* ‘шкляны дом’, бел. *падкова* – англ. *horseshoe* ‘конскі чаравік’, бел. *конік* – рус. *кузнечик* – англ. *grasshopper* ‘той, хто скача ў траве’);

- “аднаслоўныя фразеалагізмы” – пераносныя значэнні слоў, якія ў розных мовах не супадаюць (у свядомасці беларусаў *свіння* – той, хто робіць каму-небудзь непрыемнасці; англічане словам *pig* ‘свіння’ называюць абжору; у в’етнамцаў *свіння* сімвалізуе разумовую абмежаванасць);
- сінанімічныя і антанімічныя рады (у англамоўных пратаколах пасля пераліку ўдзельнікаў пад словам *present* ‘прысутнічалі’ замест чаканага *absent* ‘адсутнічалі’ ўжываецца “антонім” *apologies* ‘даслалі прабачэнні ў сувязі са сваёй адсутнасцю’: “нават калі Вы не дасылалі ніякіх прабачэнняў і ўвогуле праігнаравалі гэта пасяджэнне, англійская мова прадставіць Вас максімальна ветліва і культурна” [12, с. 224]);
- сінтаксічныя пабудовы розных тыпаў (англ. *He failed* ‘Ён не дасягнуў поспеху <у гэтым>’ – бел. *Яму гэта не ўдалося*: англійская канструкцыя перакладае частку адказнасці за няўдачу ў пэўнай справе на асобу, якая яе задумала, у той час як беларуская канструкцыя вызваляе дзейную асобу ад адказнасці за канчатковы вынік).

Прыкладам ідыяматычнасці з’яўляецца афармленне паняццяў у розных мовах: бел. *бусянка* – рус. *гнездо аиста*, бел. *копанка* – рус. *небольшой искусственный водоём*, бел. *поўня* – рус. *луна в фазе круглого диска*, бел. *прадвесне* – рус. *время перед весной*, бел. *буяць* – рус. *пышно, бурно расти*. Спецыфіка бачання свету носьбітамі розных моў замацавана ў назвах месяцаў (бел. *лістапад* – рус. *ноябрь*), дзён тыдня (бел. *нядзеля* ‘не робяць спраў (не делают)’ – рус. *воскресенье* (сувязь з хрысціянствам) – англ. *Sunday* ‘сонечны дзень’), раслін (бел. *святаяннік* – рус. *звербой*), тэрмінах сваяцтва (рускаму слову *невестка* ў беларускай і англійскай мовах адпавядаюць *нявестка* ‘жонка сына’ – *daughter-in-law* ‘дачка па законе’, *братавая* ‘жонка брата’ – *sister-in-law* ‘сястра па законе’, *ятроўка* ‘жонка мужавага брата’), пераносных значэннях слоў (бязвольнага, бесхарактарнага чалавека беларусы называюць *анучай*, у англійскай мове адпаведнікам гэтаму назоўніку выступае слова *milksop* ‘кавалачак хлеба, намочаны ў малацэ’) і інш.

Прыведзеныя факты сведчаць пра тое, што найбольш выразна нацыянальная спецыфіка мовы раскрываецца пры параўнанні моў і культур.

Уласціваць мовы адлюстроўваць адметнасць культуры яе носьбітаў абумоўлена кумулятыўнай функцыяй мовы, якая заключаецца ў назапашванні і захаванні традыцый, гістарычных здабыткаў, нацыянальнай свядомасці народа.

Пастулат аб ізамарфізме мовы і культуры ляжыць у аснове лінгвакультуралагічнай школы В.М. Тэліі, згодна з якой адзінкі мовы – словы, фраземы, парэміі, прэцэдэнтныя тэксты і інш. – уяўляюць сабой спецыфічныя культурныя коды: яны не проста адлюстроўваюць рэчаіснасць, а інтэрпрэтуюць яе. Гэта дазваляе аналізаваць мову праз культуру і культуру праз мову.

Такім чынам, дыялектыка ўзаемаадносін асобы і культуры заключаецца ў тым, што нельга ўявіць станаўленне асобы без спасціжэння калектыўнага культурнага вопыту. Пры гэтым развіццё культуры магчыма толькі дзякуючы творчым намаганням асобы.

Характарызуючы ўзаемадзеянне мовы і культуры, можна рэзюмаваць, што яны знаходзяцца ў адносінах узаемазалежнасці і ўзаемаўплыву. У рамках гэтага ўзаемадзеяння мова разглядаецца як прадукт культуры, частка культуры, умова культуры. Найбольш выразна нацыянальная спецыфіка мовы раскрываецца пры параўнанні моў і культур.

Вывучаючы мову, асоба прысвойвае факты той культуры, прадуктам якой з'яўляецца выбраная ёй мова. Гэта заканамернасць пакладзена ў аснову лінгвакультуралагічнага падыходу да навучання беларускай мове, які звязаны з усведамленнем мовы як сродку спасціжэння нацыянальнай і сусветнай культур, як феномена, у якім знайшлі адбітак праяўленні культуры.

СПІС ЦЫТАВАНЫХ КРЫНІЦ

1. Кравченко, А.И. Культура / А.И. Кравченко // Культура и культурология: словарь / сост. и ред. А.И. Кравченко. – М.: Екатеринбург, 2003. – С. 450 – 452.
2. Кириленко, Г.Г. Культура / Г.Г. Кириленко // Эффективная коммуникация: история, теория, практика: словарь-справочник / сост. М.И. Панов, Л.Е. Тумина; отв. ред. М.И. Панов. – М.: ООО «Агентство «КРПА Олимп», 2005. – С. 828– 829.
3. Бабосов, Е.М. Социология: учеб.-метод. комплекс / Е.М. Бабосов, Е.П. Сапелкин. – Минск: УП «Технопринт», 2001. – 408 с.
5. Сепир, Э. Культура, подлинная и мнимая / Э. Сепир // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 465 – 493.
6. Андреев, А.Н. Культурология. Личность и культура / А.Н. Андреев. – Минск: Дизайн ПРО, 1998. – 160 с.
7. Зубра, А.С. Культура личности как духовная ценность: пособие для педагогов, воспитателей, студентов / А.С. Зубра. – Минск: Университетское, 2001. – 184 с.
8. Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / В. фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М., 2000. – С. 37 – 298.
9. Азимов, Э.Г. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – СПб.: Златоуст, 1999. – 472 с.
10. Нерознак, В.П. Концепт культуры / В.П. Нерознак // Эффективная коммуникация: история, теория, практика: словарь-справочник / сост. М.И. Панов, Л.Е. Тумина; отв. ред. М.И. Панов. – М., 2005. – С. 829 – 833.
11. Верабей, А.Л. Беларуска-рускі паэтычны ўзаемапераклад 20 – 30-х гадоў / А.Л. Верабей. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 221 с.
12. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие / С.Г. Тер-Минасова. – М.: Слово / Slovo, 2000. – 624 с.